

LÁNYI ANDRÁS

LASSULÓ IDŐ

Ha szakítunk azokkal a hazug történetekkel, melyeket egy hosszú korszakon keresztül meséltünk magunknak a természet felett gyakorolt uralomról, haladásról és emberközpon-túságról, akkor új utakra találunk, amelyek előttünk álló ismeretlen világok felé vezetnek.

1

■ Vagy fél évszázaddal ezelőtt egyszer már úgy tűnt, alaposan felgyorsulnak az események. A világ tudósainak figyelmeztetése nem talált süket fülekre, és az átlagember hétköznapi tapasztalata is azt igazolta, amit a Római Klub számára készített jelentések állítottak, hogy megmérgezzük, tönkretesszük a bolygót, és egyre sivárabb, egyre veszedelmesebb környezetben kell élnünk. A hatvanas évek végén, a Római Klubbal nagyjából egy időben jött létre a Greenpeace és a Friends of the Earth; maroknyi lelkes aktivista kezdeményezéséből viharos gyorsasággal, néhány év alatt bontakozott ki világszerte a környezetvédő mozgalom. 1972-ben, amikor *A növekedés határai* megjelent, Stockholmban már az első világtalálkozójukra is sor került. Zöld folyóiratok és hamarosan zöld pártok alakultak, a brit Ecology Party 1981-ben be is juttatta képviselőjét az Európai Parlamentbe. A Brundtland-bizottság 1987-ben terjesztette az ENSZ Közgyűlése elé *Közös jövőnk* című jelentését a fenntartható fejlődésről.

A hőskor résztvevői aligha kétségbe nem esnek, ha akkoriban egy gonosz démon felfedi előttük a világ mai állapotát. Talán nem is az lepné meg őket a leginkább, hogy hiába ismerjük már a rettenetes következményeket, a veszjelzések dacára változatlan ütemben folyik tovább mindaz, ami ellen ők szót emeltek: az élővilág pusztítása, az élőhelyek lebetonozása, az üvegházgázok és gyilkos kemikáliák kibocsá-

tása, valamint az emberi népesség szaporodása. A történelemből tudhatták, hogy végnapjaiban minden rendszer, közvetlenül az összeomlás előtt az erőszak fokozásával válaszol a hatalmát fenyegető kihívásokra, ma sincs különben. Ami megdöbbenetén őket, az a világ népeinek fásult közönye, amellyel sorsukat viselik. Hogy az emberek 2025-ben nem a jövőjük elpusztítása ellen fognak tiltakozni, hanem azok ellen, akik erre figyelmeztetik őket.

Nehéz is lenne elmagyarázni, hogyan zabálta fel a nyilvánosságot pár évtized alatt az internet, a valóságot a virtuális valóság, a politikát a populizmus, az igazság keresésének szenvedélyét a post-truth. Hogy a magányos médiafogyasztót elborító hírek és ingerek zagyva áradata hogyan tette esélytelenné az értelmes párbeszédet, új eszmék terjedését. Hiszen magunk sem értjük (s hogy ne is értsük, jól fizetett tudósok hada magyarázza az informatika szép új világának áldásait) a kulturális evolúció végső fázisát, melyben a robot emberré és az ember robottá válik, mégpedig olyan jól programozott robottá, amely még élvezzi is emancipációját az ember-lét felelősségének terhe alól.

Donald Trump harcias klímatagadását nagyon is értenék. Talán azt is, hogy a befektetők kegyeiért versengő félgyarmati országok kormányai miért kínálják egyre olcsóbban földjüket, vizeiket, fogyatkozó ásványkincseiket és engedelmes alattvalóik munkaerejét. Nem a Rossz diadala sújtaná le őket, hanem a Jók tételessége és tehetetlensége.

Döbbenet tapasztalnák a zöld pártok népszerűségének hanyatlását. Az identitás- és biopolitikai szélsőségek zöldre festését. A Friends of the Earth tüntetését a Hamasz terroristái mellett. A francia gazdák tüntetését a zöld intézkedések ellen (ti. a versenyképesség szent nevében: de hát miféle verseny az? az ég szerelmére, miféle képességek?). Végképp nem értenék, hogy hová keveredtek, amikor arról értesülnének, hogy a másik oldalon, ahol az ökológiai tudatosság képviselőit keresnék, az eltökélt technooptimistákhoz és klímatagadókhoz fogható népszerűséggel csak azok a posztapokaliptikus proféciák dicsekedhetnek, amelyek a katasztrófa elkerülhetetlenségét és a védekezés hiábavalóságát hirdetik.

Ami a zöldek hullámozó parlamenti karrierjét illeti, az ebben megfigyelhető szabályszerűsége kielégítő magyarázatot kínál Daniel Hausknost üvegplafon-elmélete.¹ A nyugati, úgynevezett centrumországok viszonylagos jólétben élő polgárai mindaddig hajlandók voltak lelkesedni az ép és egészséges környezetet követelő zöld pártokért és az általuk sürgetett környezetkímélő műszaki megoldásokért, ameddig úgy találták, hogy követeléseik összhangban állnak jóléti céljaikkal, vagy legalábbis nem kerülnek azokkal nyílt összeütközésbe. A fenntartható fejlődés (értsd: fenntartható gazdasági növekedés, fenntartható fogyasztás) jelszavával fellépő zöld pártok így egyes nyugati országokban kompromisszum- és kormányképesnek bizonyultak – magától értetődik, hogy mindig a kisebbik koalíciós partner hálátlan szerepében. Legutóbb a közelgő klímatazatrófával kapcsolatos aggodalmak gyakoroltak ilyen, a zöld szavazatok szaporodásában mérhető hatást a választói preferenciákra. Egy idő után azonban az ökológiai tudatosság terjedése, egyrészt tehát politikájuk növekvő elfogadottsága, másrészt viszont az uralkodó világrend egyre tűrhetetlenebb anomáliái még a legóvatosabb zöldeket is arra készítetik, hogy kiálljanak olyan intézkedések mellett, amelyek már a többség megszokott életformáját érintik. Ilyenkor ütközik politikájuk abba a bizonyos láthatatlan, de áthatolhatatlan üvegplafonba. A szavazópolgárok túlnyomó többsége hallani sem akar olyan változásokról, amelyek az olcsó tömegfogyasztáson, tehát mértéktelen pazarláson alapuló rendszer lényegét

érintenék, ezért megvonják bizalmukat a zöldektől. Félő, hogy még a Fridays for Future tüntetésein radikális zöld jelszavakat skandáló fiatalok többsége sem tudná elképzelni az életét a számára magától értetődő, anyag- és energiapazarló szolgáltatások sokasága nélkül, és nem lenne hajlandó lemondani a földgolyó túloldaláról származó, olcsó, eldobható javakról.

A többségi akarat és az ökológiai célok összeütközését Hausknost bécsi kollegája, Ingolfur Blühdorn nem a liberális demokrácia alkalmatlanságával magyarázza, hanem azzal, hogy az hűtlen lett a saját alapelveihez. A demokratikus döntéshozatal az állam polgárainak morális autonómiájára épít, az pedig éppen az ellenkezője az önérdék korlátlan érvényesítésének, amit az atomizálódott ipari tömegtársadalmak polgára szabadságon ért. A másodrendű emancipáció, ahogyan Blühdorn nevezi, az emberi jogokat összetéveszti a fogyasztó szükségleteivel, és az egyén korlátlan „önmegvalósítására” hivatkozva aláassa a demokráciát, amely eredetileg kötelességtudatot feltételez, elkötelezettséget a közjó iránt, és csak akkor működik, hogyha a résztvevők rendelkeznek az észszerű belátás képességével, és szolidárisak egymással. „Korunk fogyasztói társadalmi [...] a másodrendű emancipáció jegyében ténylegesen feladták a társadalmi-ökológiai átalakulás programját. Úgy tűnik, nem maradt más választásunk, mint a többség által demokratikusan legitimált, illetve a nem-demokratikus (szakértelem- vagy tekintély-elvű) fenntarthatatlanság politikája között.”²

Az emberhez méltó élet természeti (és kulturális) feltételeinek romlása tehát, úgy tűnik, megállíthatatlan. Az ökológiai politika és a környezetvédő mozgalmak elkötelezett híveit csalódással, nemegyszer kétségbeeséssel tölti el fél évszázada tartó küzdelmük kudarca. A kiégett aktivisták elfordulnak a reménytelennek tűnő küzdelemtől; akadnak köztük, akik, mint Paul Kingsnorth, az *Ecologist* egykori szerkesztője, a világtól elvonulva a meditációban keresnek vigasztalást. A remény utáni reményt hirdetik, amely többé nem a katasztrófa elhárításának lehetőségével kapcsolatos, hanem arról az új világról szól, amely az elkerülhetetlen összeomlás után köszönt ránk. „Az általunk ismert világ vége még nem a világvége”, biztatja olvasóit 2009-ben a *Dark Mountain Manifesto*, amelyet Kingsnorth Dougal Hine-nal közösen írt.³ Ha szakítunk azokkal a hazug történetekkel, melyeket egy hosszú korszakon keresztül meséltünk magunknak a természet felett gyakorolt uralomról, haladásról és emberközpontúságról, akkor új utakra találunk, amelyek előttünk álló ismeretlen világok felé vezetnek.

Jem Bendell, a mélyalkalmazkodás feltalálója egyenesen a zöld NGO-k hazug ígéreteiről beszél, akik támogatás reményében és népszerűségük megőrzése végett híveiket a kilátástalan környezetvédelmi erőfeszítések sikerével hitegették, olyan hamis illúziókat kelteve bennük, melyek akarva-akaratlan az uralkodó világrend cinkosaivá teszik őket. Kemény és igazságtalan szavak: mintha szerzőjük nem tudná, hogy az ökológiai politika éppen a környezet védelmében hozott technikai intézkedések és jogszabályok elégtelenségét hangsúlyozza, és ehelyett a rendszer átfogó reformját sürgeti, mert követői már régen felismerték, hogy a természet romlása csupán indikátora civilizációnk egyre mélyülő válságának.

A zöld pártok azonban megbuknak vagy korrumpálódnak, és az establishment részeivé lesznek; a környezetvédő mozgalom pedig felmorzsolódik a kilátástalan küzdelemben, legfeljebb tiszteletre méltó részeredményeket könyvelhet el, ezek azonban eltörpülnek a globális folyamatok nagyságrendjéhez képest. Ezért talál tömeges visszhangra a meggyőződés, hogy a földi élővilág összeomlása visszafordíthatatlan, és az egyetlen, amit tehetünk, hogy felkészülünk a kö-

zelgő katasztrófára. De mit is jelent ebben az esetben a felkészülés? Az összeomlástudományok ígéretesen szaporodó irodalma erre nézve többféle választ kínál.

2

■ Bendell és hívei eleinte főleg a lelkek felkészítéséről, szellemi fordulatról beszéltek.⁴ Mondanivalójuk egy részét a gyászmunka és a hospice lélektanából kölcsönözték: hogyan engedjük el mindazt, amihez eddig ragaszkodtunk, hogyan éljük túl az elviselhetetlen veszteséget, és hogyan álljunk talpra utána. Az összeomlástudomány nem természettudomány: a földi ökoszisztéma lassú összeomlásáról szóló, széles körben elterjedt tudományos híradásokból a szerzők tetszés szerint következtethettek bármire. Nem is társadalomtudomány: nem feladata, hogy mérlegelje a közelgő drasztikus változásokra adható politikai, kulturális és gazdasági válaszlehetőségek beláthatatlan sokféleségét, ami komolytalanná tesz minden előrejelzést. A kollapszológusok magával a kollapszussal foglalkoznak és nem egyébbel, ami rengeteg felesleges munkától megkíméli őket.

Új könyvében azonban Bendell mintha éppen a két legfontosabb kérdésben módosítaná álláspontját.⁵ Megállapítja, ami egyébként szakirodalmi közhely, hogy az ökoszisztémák összeomlása nem előttünk áll, hanem már igen előrehaladott stádiumban van. De ha nem a jövőben esedékes veszteségről van szó, hanem olyasmiről, amivel már egy jó ideje együtt élünk, akkor a mélyalkalmazkodás stratégiáját is felül kell vizsgálni. Nem is késlekedik ezzel, „mivel én vagyok az, aki megnevezi a problémákat”, írja, tehát „az emberek válaszokat várnak tőlem”.⁶ Bendell szakít a világvégehívőkkel, akiket ezek a gondolatok „inkább gyászra és filozofálásra készítetnek, mintsem bármilyen nyílt, politikai állásfoglalásra.”⁷ Az állásfoglalást, amit híveinek ígér, az *Összetörve* című, terjedelmes és mérhetetlenül narcisztikus mű tartalmazza. Bár a zöld baloldaltól, amely szerinte nem a valóságos problémákkal néz szembe, ugyanúgy elhatárolódik, mint a „hivatalos és hatástalan környezetvédelemtől”, amely nem mer szembefordulni a kapitalizmussal, a könyvben a zöld és többnyire baloldali kapitalizmuskritika népszerű témái köszönnek vissza, a haladáshit, valamint a növekedés- és fogyasztáskényszer elleni kirohanások, a tömegbefolyásolás lélektanának boncolgatása, a férfiuralom rejtett dimenzióinak leleplezése (hogy a feminista olvasónak is jusson valami), végül a „természetes szabadság” ökolibertárius programjának meghirdetése. Kutatásainak végeredményeként Bendell felfedezi – mint előtte már oly sokan – a vállalati hatalom, a profit utáni hajsza és a pénzrendszer döntő szerepét az összeomláshoz vezető végzetes úton. Az új, politikailag elkötelezett mélyalkalmazkodás végső mondanivalója ezek szerint az emberiséget megrontó pénz- és hitelrendszer leleplezése. Ebben Bendell is a Silvio Gesell által kijelölt úton halad, aki már jó száz évvel ezelőtt bebizonyította, hogy a farok csóválja a kutyát, és az okozat teremti önmaga okát. Tehát a pénz és a kamat okozza a nyereséggelví piacgazdaságot. (Aminek, köztünk szólva, még az ellenkezője sem igaz.)

Mindennek azonban nincs különösebb jelentősége, mert a szerző műveltségének már-már enciklopédikus dimenzióit felölelő, csapongó eszmeifuttatás végén Bendell mégiscsak a kivonulás és a passzív ellenállás mellett tesz hitet. Új programja, az Evolúcia olyan alternatív közösségek létrehozására, alternatív életlehetőségek kipróbálására buzdít, „amelyben az emberiség őszintébben

és megértőbben szemléli a természeti valóságot, annak érdekében, hogy a pusztulás lelassuljon, és a szépség megmaradjon”.⁸ Ahhoz, hogy a pusztulás lelassuljon, és a szépség megmaradjon, a szemléletváltás valóban elengedhetetlen, de féltő, hogy önmagában nem lesz elegendő. Napjainkban mindenesetre a szemléletváltás lassult le, nem a pusztulás. De Bendellt és gyakorló követőit, a doomstereket ez már nem akadályozhatja meg abban, hogy „valódi örömmel és elérhető célokkal” élvezzék életüket a „Kapcsolat Játsszóterén” és más, maguk alapította online közösségekben. Ellenkezőleg, megerősíti őket az élet szeretetében, és fokozza bennük a szépség csodálatát, „mivel tudjuk, hogy bármelyik hónap lehet az utolsó, így a szívünk által vezérelve élünk”.⁹ Ehhez igazán nincs szükség filozófiára.

Ha egyszer minden összeomlott, mi korlátozhatná az utópikus képzelet szárnyalását? Miért ne képzelhetnénk magunknak egészen másféle társadalmat? Servigne és Stevens sokatmondó című könyve szerint – *How everything can collapse* – „az összeomlás nem a vég, hanem a jövő kezdete. Felfedezzük világban való létünk új útjait, figyelmesebbek leszünk önmagunkkal, más emberi lényekkel és valamennyi lénytársunkkal szemben.”¹⁰ Ebben a rettegett-remélt szép új világban szerzőink feltevése szerint az önkéntes elköteleződésen alapuló autonóm közösségek létrejötte elől végre elhárulnak a jelenleg tornyosuló akadályok: az elnyomó állam és a tőkés piacgazdaság kényszerintézményei.

Általában az összeomlástudomány (kollapszológia) irodalmát várakozáson felüli derülátás hatja át. A katasztrófa adott – részben már be is következett, részben küszöbön áll –, ellene tenni úgysem lehet, így az elkerülhetőnek vélt katasztrófa elleni védekezésről a hangsúly átkerül az újjáépítésre, az összeomlás utáni világ megtervezésére. Akár meg is nyugodhatunk, mert az összeomlás úgy mond megszabadít azoktól az előítéletektől és megrögzöttségektől, amelyek ma még a fenntarthatóság útjában állnak.

Joe Davidson a sci-fi filmek hatásvizsgálatának szakirodalmából kölcsönzött fogalommal, a kognitív elidegenedéssel jellemzi azt a tudatállapotot, amelyben az eltávolodás a bevett normáktól és minden megszokottól nyitottá tesz eddig számításba nem vett alternatív lehetőségek iránt.¹¹ Figyelemre méltó megállapítása, hogy az elkerülhetetlennek látszó összeomlás disztópiái felől visszatekintve ez az eltávolodás akár a jelenben is segítheti új, eddig észrevétlen lehetőségek felismerését.

Jonathan Neale ezzel szemben azok közé tartozik, akik arra figyelmeztetnek, hogy „a klímaváltozással a tankok jelennek meg az utcákon, a hadsereg vagy a fasiszták veszik át a hatalmat”.¹² A posztapokaliptikus utópiák leginkább sebezhető pontjára tapint: többségük meg sem próbál számot vetni annak a történelmi folyamatnak a realitásaival, amelyek az ökológiai armageddon világát szükségképpen jellemezni fogják. Ha ezt megtennék, akkor ugyanis be kellene látniuk, hogy az elemi létforrások fokozódó szűkösége és a társadalom addigi rendjének összeomlása egy bolygón, ahol éhes, beteg, dühös fiatal emberek milliárdjai élnek, és állig felfegyverzett hadseregek tartózkodnak felmérhetetlen tömegű fegyver birtokában, ott egy efféle összeomlás nem képzelhető el másként, mint véres háborúk, erőszakos leszámolások, pusztító népvándorlás és elszabaduló káosz formájában. Egy ilyen világban pedig nincs helye a jámbor kisközöségi utópiáknak. Ehhez az összeomláshoz nem lehet alkalmazkodni, nincs mire felkészülni, és nincs hová elvonulni előle, hogy arról meditáljunk, miképpen

gazdagíthatja önismeretünket az átélt veszteség, amely megfoszt mindattól, ami odáig biztonságérzetünk forrása volt.

Erik Swyngedouw,¹³ a politikai földrajz professzora egyenesen azt állítja, hogy az apokaliptikus képzelgések maguk is a kulturális kapitalizmus céljait szolgálják: fenntartják az emberekben a rettegést a környezeti válságtól, a klímakatasztrófától, népvándorlástól, nélkülözéstől és zűrzavartól, csupa olyan veszedelemtől, amellyel szemben egyedül a technokrata gondoskodás ígér védelmet. A rendszer kritikusaiknak gondolkodását pedig a posztapokaliptikus narratíva az ellenállás lehetőségéről egy lényegében politika utáni jövő víziója felé tereli.

A katasztrófában rejlő lehetőségek – vagy inkább a katasztrófa dacára felmerülő lehetőségek – vizsgálatának talán ígéretesebb módját kínálják azok a szerzők, akik arra hívják fel a figyelmet, hogy a globális összeomlás elképzelése maga is egyfajta mindent egységesítő és egyneműsítő „lapos ontológia” eredménye. Hirdetői mintha nem vennének tudomást a különböző nagyságrendek (globális – lokális), térbeli és időbeli eltérések, valamint a kulturális nézőpontok sokféleségének jelentőségéről. Már az is gyanús, amikor a Big Bang bekövetkeztét a jövőbe helyezik, hiszen a bioszféra krízis gyűjtőfogalma alá rendelt földtörténeti léptékű folyamatok, mint tudjuk, már egy jó ideje zajlanak, és ha valamit biztosan állíthatunk velük kapcsolatban, az az, hogy a jövőben sem szolgálnak majd olyan kitüntetett dátumokkal, amilyenekről a napi szenzációkon nevelkedett médiafogyasztó fantáziál. Továbbra is mindenütt más történik, állítja többek között Suvi Alt elgondolkodtató tanulmánya,¹⁴ és az megtörténhet százféleképpen, az érintett embercsoportok reakcióitól függően. Nem létezik tehát „összeomlás utáni” pillanat, ebben az értelemben újrakezdésről sem beszélhetünk. Ha kezdeni akarunk valamit, máris hozzáláthatunk.

Kezdeni, de mit? Az amerikai antropológus, Anne Löwenhaupt Tsing gyász-munka és összeomlástudomány helyett meglepően praktikus dolgot javasol. „Ne előre tekint, hanem magad köré!”¹⁵ Gondoljunk csak bele: az ökoszisztémák sokfélesége, a változások egyenetlen tér- és időbeli eloszlása, ráadásul a belőlük élő vagy rajtuk élősködő humán népség kiszámíthatatlan viselkedése, mint a jelenben, úgy a jövőben is az egymástól elütő változatok áttekinthetetlen sokféleségét eredményezi majd. Ki tiltja meg, teszem azt, a Kárpát-medence lakóinak, hogy olyan haszonvételi módzatokra térjenek át, amelyek védik a talaj termőképességét, megálljt parancsolnak az erdők véghasználatára spekuláló üzleti mentalitásnak, tiltják a zöldterületek lebetonozását, és szigorú korlátokat szabnak a kemikáliák és szintetikus anyagok használatának? Még a klímaváltozás térben sajnos lokalizálhatatlan folyamatának következményeivel szemben is létezik – részleges – helyi védelem, akár az agrárium, akár a városlakók számára. Élünk vagy nem élünk ezekkel a lehetőségekkel, azaz képesek leszünk a rugalmas alkalmazkodásra, vagy kiszolgáltatjuk magunkat a javában zajló pusztulásnak és az előre látható, sivár jövőnek – ez elsősorban rajtunk múlik.

Van élet a globalizáció omladozó rendszerén túl, a Nagy Összeomlásokon innen. Értelmezhető méretű politikai közösségek – városok, nemzetek – kivonulása hamarabb vezetne a mostani világrend összeomlásához, mint hinnénk. A rendszernek nagyobb szüksége van ránk, mint a helyi embereknek a rendszerre, hiába próbálják velünk elhíttetni ennek az ellenkezőjét. Ez azonban egy politikai kérdésre adott politikai válasz. Azt állítja, hogy az összeomlásnak léteznek alternatívái. Ezt a kijelentést pedig nem a tudományos előrejelzésekkel kapcsolatos kételyre alapozza, hanem éppen ellenkezőleg, a helyi változatokkal, térbe-

li és időbeli eltérésekkel kapcsolatos ismeretekre. A változtatás és a megújulás képessége, illetve az erre való képtelenség végső soron kulturális kérdésnek bizonyul. De az is igaz, hogy máris rettenetesen elkéstünk, tehát most kell cselekednünk – abban a biztos tudatban, hogy bőven volna mit –, és mostantól kezdve minden pillanatban, teljes erővel, mint aki az életéért küzd, hiszen pontosan erről van szó. És korántsem csak a magunk életéről. Bennünket, ma élőkét végtelen felelősség terhel azért, hogy milyen életlehetőségeket hagyunk örökül az utánunk jövőknek.

3

■ De miért is kellene törődnünk a jövő nemzedékekkel? A válasz nem olyan magától értetődő, mint első pillantásra látszik. A (vélt) realitások talaján két lábbal álló embereknek jó okuk lehet, hogy ne adják fel egykönnyen a maguk és szeretteik megszokott életformáját, az egyén szabad választásával kapcsolatos meggyőződésüket, a technológiai haladás vívmányainak köszönhető kényelmet, egészségesen önző világlátásukat olyan lények kedvéért, akikkel sohasem fognak találkozni, és akiknek, szemben velük, nincsenek és nem is lehetnek érdekeik, hiszen még meg sem születtek. Vajon a zöldek nemcsak a maguk rögeszméit akarják morális mezbe öltöztetni az utánunk jövőkre történő álságos hivatkozással? A legnagyobb többség, a jövő emberiség nevében nem egy toladó kisebbség próbál szembeszegülni a valóságos többség akaratával?

Ebből a kínos dilemmából kínál kiutat Samuel Scheffler könyve,¹⁶ aki egy új (legfeljebb háromszáz éves) szempontot vet fel, nevezetesen azt, hogy amit a jövő nemzedékekért teszünk, azt nem az ő érdekükben tesszük, hanem saját magunkért. *Miért törődünk a jövő nemzedékekkel?* című munkája arra emlékeztet, hogy az életünk határain túlmutató törődés természetes, hiszen egész életünkben olyan közösségi tevékenységekben veszünk részt, amelyek nem velünk kezdődtek, és nem velünk fognak véget érni. Ahhoz, hogy a magunk életét értelmes életnek tartsuk és ne hiábavaló küszködésnek, hozzátartozik a törekvés, hogy amihez a jelenben ragaszkodunk, az túléljen bennünket. Ezért és nem az utánunk jövők kedvéért hozunk áldozatokat annak érdekében, hogy a nemzedékek láncolata ne szakadjon meg velünk. Úgy tűnik, ez lényegesen szilárdabb alap a jövő nemzedékekkel kapcsolatos kötelességek belátásához, mint a nemzedékek közötti utilitarista osztozkodás a természeti forrásokon. Nem követel tőlünk sem önfeláldozást, sem lemondást: éppen ellenkezőleg, azt kívánja, ne mondjunk le a reményről, hogy amit mi szépnek és jónak találunk, azt holtunk után is lesz, aki megbecsüli, és a gondjaiba veszi. (Magát a felismerést, hogy emberként minden munkánk, meggyőződésünk és reményünk összeköt az előttünk élt és a még meg sem született nemzedékekkel, köztudomásúlag a francia forradalomról töprengő Edmund Burke fogalmazta meg a 18. század vége felé, s gyanítom, hogy már ő sem elsőként.)

De hogyha nincsenek a körülményektől függetlenül egyszer s mindenkorra megállapítható jó célok, ha a jó és a rossz megkülönböztetése értelmezés kérdése, és ez az értelem történelmileg változó és mindig vitatható, akkor abból, ami számunkra „van”, mi az a jó, amit feltétlenül akarnunk *kell*, hogy a jövőben is „legyen”? A technikai korszak erkölcsfilozófusa, Hans Jonas főművében, *A felelősség elvében* azt állítja, hogy ez csak maga az erkölcsi Jó ideája lehet: addig vagyunk emberek, ameddig ez az idea ellenállhatatlan vonzerőt gyakorol ránk, és

a jó keresésére készlet. Nem a mindenáron való túlélés, nem az emberiség fennmaradása a cél: „a túlélés politikájának óvakodnia kell, nehogy a létezés, amit végül megment, ne legyen többé emberi”.¹⁷

A jövőtől tehát mindenekelőtt azt várjuk, hogy a jó és a rossz közötti különbség értelme ne menjen feledésbe. Ezt *kell* akarnunk, állítja Jonas, mert önellentmondás nélkül nem akarhatjuk ennek az ellenkezőjét. Akarhatjuk a Rosszat – mint Shakespeare Harmadik Richárdja, aki elhatározta, hogy gazember lesz –, de ezzel csak azt mondanánk ki, hogy számunkra az lesz a jó, amit mások rossznak tartanak. Ellenben hogyha maga a jó és a rossz közötti különbség értelme vész el, akkor nem tudnánk többé akarni, azaz nem lennénk képesek céltudatos viselkedésre. Nem lennénk emberek.

Jonas Spinozára hivatkozik, aki először mondta ki, hogy nem azért akarunk valamit, mert az jó, hanem azért tartjuk jónak, mert akarjuk. Akarni pedig azt fogjuk, ami az életünk fenntartását szolgálja: minden élőlény mint jó dolgot védi a maga javát, és nemet mond a halálra. Spinoza ebből a felismerésből vezeti le etikájának alap gondolatát, hogy amit egy eszes lény a maga létének fenntartása érdekében akarhat, az szükségképpen jó, és nem kerülhet ellentmondásba azzal, amit minden más eszes lénynek is akarnia kell: tudniillik hogy megfeleljen annak, amit a természet törvénye, másképpen Isten akarata számára előír.

A későbbi ökoetikusoktól eltérően Jonas az emberiség közös örökségének nem a materiális, hanem a kulturális oldalát hangsúlyozza. Ezen a nyomon elindulva oda jutunk, hogy ne a bioszféra krízishez alkossunk morálfilozófiát, hanem civilizációnk morális válságával magyarázzuk a bioszféra krízist. Ne a természet helyét keressük erkölcsi rendszereinkben, hanem az erkölcs helyét az élővilág homeosztázisában.¹⁸

Az erkölcsi rend alapja nem lehet a biológiai élet, a puszta fennmaradás. Már csak azért sem lehet, mert maga a jó és a rossz közötti különbség fel sem merülne, ha nem akadna, aki a keletkezés és elmúlás örök körforgását rettegi és csodálja. Nem értékelhetjük az életformák gazdag változatoságát, az evolúció számtalan leleményét anélkül, hogy fel ne ismernénk magunkban ezek egyikét: az érzés és gondolkodás adományát, amely képessé tesz a csodálatra és a rettegésre; a nyelv adományát, amely a gondolkodó és érző lény küldetésévé teszi, hogy szóhoz juttassa a létet. „Az ember jelenléte a világban eredendő és kétségtelen adottság volt”, írja Jonas, „és az ember viselkedésével kapcsolatos kötelezettségek minden eszméje ebből indult ki: mostanára azonban az ember jelenléte maga lett a kötelezettség tárgya, [...] hogy a morális univerzumnak a jövőben is legyenek legalább puszta jelöltjei a fizikai világban.” Ehhez viszont „a fizikai világot kell úgy megőrizni, hogy e jelenlét feltételei érintetlenek maradjanak; vagyis hogy megvédjük őket a maguk sebezhetőségében a fenyegetésekkel szemben”.¹⁹

Az ember számára, aki minden élőlény közül a leggyámoltalanabb, mert sohasem lehet biztos abban, hogy mit kell tennie, és ezért rászorul az örökös önvizsgálatra (gondolkodásra), az, amit kultúrának nevez, mindig és szükségképpen a jó és a rossz közötti különbség értelme körül forog. Ha nem ekörül forog, összeomlik a kultúra és a kultúrát hordozó népesség eltűnik, Róma ledűl, s rabigába görbed.

Azért nincs jogunk kockáztatni az emberiség fennmaradását – Jonas szerint azt, hogy utódaink *igazán* emberi életet élhessenek –, mert ha így járunk el, azaz az erkölcsi univerzum fennmaradását kockáztatjuk, és ez talán az egyetlen,

amit semmiféle etika nem engedélyezhet: hogy ne legyen a különbség jó és rossz között.

Hogy a jövőben is legyen, akit megrendít Arany János vagy Ady Endre versorainak szépsége, akit gyönyörködtet Bartók vagy Mozart zenéje, ezek tehát ugyanolyan jó célok, mint a pannon ökoszisztéma megmentése, vagy hogy utódainknak is jusson természetes forrásból származó tiszta ivóvíz. S mint látjuk, a kettő összefügg, az utóbbiak feltételezik az előbbieket.

Választott céljaink jóságát többnyire elhatározásunk következményei igazolják. Azonban a cselekvés időhorizontjának kitágulásával napjainkban e következmények egyre távolodnak, és így egyre bizonytalanabbak. Ha az erkölcsi cselekedet indítéka a célok jósága volna (amiről igazán csak a következmények ismeretében tudunk majd megbizonyosodni), akkor a technikai civilizáció embere védtelen maradna a teljes erkölcsi relativizmussal szemben. Jonas szerint azonban nem ez a helyzet. Rámutat, hogy a cselekedet indítéka nem egyszerűen a dolgok értékes voltának felismerése, hanem az értékes dolgok *veszendőségének* a felismerése, amely párosul azzal a tudattal, hogy képesek vagyunk őket elpusztítani vagy megőrizni. Ennek a belátását nevezzük szerinte felelősségnek. A jövőért viselt felelősség mindenestre ilyen természetű. Nyilván nem a véghez vitt és számonkérhető tettekért viselt formális felelősségről van itt szó. Jonas megkülönbözteti ettől a képességgel együtt járó felelősséget, amely arra kötelez, hogy a fennmaradásában fenyegetett Jó (az erkölcsi univerzum) védelmére menjünk. „A felelősségérzet elsősorban nem a saját viselkedéssel és annak következményeivel kapcsolatos, hanem magával a dologgal, ami cselekvésre készítet. [...] Amiért felelős vagyok, rajtam kívül áll, de benne rejlik a hatóképességemben, amire rászorul, vagy ami fenyegeti. Képességemet, amelyet az erkölcsi elhatározáson keresztül vesz igénybe, szembesíti a dolog létezéshez való jogával. Azért tartozik rám, mert rendelkezem egy képességgel, amely oksági összefüggésben áll az adott dologgal. A kiszolgáltatottságában rejlik a jog, hogy parancsoljon az erőnek, amelyet a saját hatóképessége kötelez.”²⁰

4

■ Jonas gondolatai a helyzet gyökeres újdonságára reflektálnak: hogy maga a túlélés – az erkölcsi univerzum fennmaradása – vált kérdésessé. Nem az emberiség pusztulása került kézzelfogható közelségbe (a totális háborúk korában ugyan ez sem teljesen kizárt), hanem az emberhez méltó élet nélkülözhetetlen biológiai és kulturális feltételei. A mesterséges intelligencia által programozott totális ellenőrzés társadalma ebből a szempontból ugyanolyan halálos fenyegetés, mint a háborúk, járványok és ínség tizedelte embercsoportok élethalálharca a túlélésért. Tízmilliárd ember nem élhet elviselhető életet ezen az egyre forrózó bolygón, amelyről a legtöbb konkurens fajt lényegében kipusztította, ha csak nem egy számítógép vezérelte természetboly lakóiként, önálló akaratuktól megfosztva, szigorú hierarchiában, kiszolgáltatva a technológiai gondoskodásnak. Ha pedig a túlnépesedés korrekcióját a spontán természeti és társadalmi folyamatok végzik el, ennek túlélői sem lesznek többé erkölcsi lények – ezek a kulturális minták a következő évszázadokban tehát szükségképpen el kell hogy tűnjenek.

Milyen hatást gyakorolnak ezek a dermesztő felismerések a zöldmozgalmak résztvevőire? Erre a kérdésre kereste a választ Jost de Moor kutatása a Fridays for

Future és az Extinction Rebellion aktivistáinak körében több északnyugat-európai országban.²¹ Ha a katasztrófa nem a jövő fenyegetése, hanem javában tart, és visszafordíthatatlannak tűnik, ez vajon kedvét szegi-e azoknak, akik számára ennek belátása azt jelenti, hogy ügyük vesztes ügy? A lényegében elháríthatatlan romlás közepette látják-e még értelmét annak, hogy tovább küzdjenek a károk enyhítéséért? A meglepő – vagy nem is annyira meglepő – eredmény, hogy a csoportok többsége nem lát okot arra, hogy változtasson a céljain. Egyesek éppenséggel reményt merítenek a posztapokaliptikus narratívákból, míg a többség, úgy tűnt, kevesebb figyelmet szentel a bizonytalan jövőben bekövetkező összeomlásnak, mint a jelen tennivalóinak. Általában úgy gondolják, hogy a károk mérséklésének akkor is van értelme, ha ezzel csak a bekövetkező romlás mértékét tudják befolyásolni. Minél súlyosabbnak mutatkoznak a következmények, annál komolyabb erőfeszítést kell tenniük, úgymond, a fenntartható megoldások elterjesztése érdekében. A szerző szerint ebben a viselkedésben szerepet játszhat az önkéntelen vagy tudatos védekezés is, nehogy változtatni kelljen eddigi meggyőződésükön, megszokott ténykedésükön. De az is lehet, hogy az aktív védekezésnek még mindig több értelmét látják, mint a beletörődésnek vagy a homályos értelmű alkalmazkodásnak. Az alkalmazkodást egyesek éppenséggel a vereség beismerésének tartanák, mások azt hangsúlyozzák, hogy az különben is inkább a kormányok dolga. (Akik így vélekednek, természetesen nem a „mély” alkalmazkodásra gondolnak.)

A legérdekesebb cikket a pesszimizmus-optimizmus témában Anh-Quan Nguyen, a dublini University College kutatójának tollából olvastam.²² Szerinte az optimizmus nem mindig arra vonatkozik, hogy a dolgok a vélekedő szerint jó irányba tartanak, mint ahogyan pesszimista sem okvetlenül attól lesz valaki, hogy tagadja ennek a lehetőségét. A kétféle beállítódás közötti különbség szerint inkább a vallott értékekkel, illetve céljainkkal kapcsolatos. Az optimista úgy találja, hogy bármilyen jövődől sorssal kell is szembenéznünk, az átélte vagy ránk váró szenvedések dacára élni alapjában véve jó dolog, és a jó célokért érdemes elviselni a rosszat. A sors útjai kiismerhetetlenek, és a világban a jó végül rendszerint túlsúlyra jut. A pesszimista ennek éppen az ellenkezőjét találja igaznak. Az élet nem éri meg a rengeteg szenvedést, nincs értelme áldozatot hozni távoli célokért, a jó ügy győzelme kétséges. Maga a szerző mintha a két álláspont között fogalmazná meg egyfajta reményteli pesszimizmus álláspontját.

Arra hivatkozik, hogy a klímaaktivisták körében tapasztalható kiégés és általános csalódottság oka éppen optimizmusukban rejlik: a dolgok messze nem úgy alakulnak, ahogyan remélték. A pesszimista világnézetébe ellenben belefér a kudarc, ezért ő kitart akkor is, amikor az optimista már feladja.

Az optimista azáltal próbál ügyének híveket toborozni, hogy sikerpropagandát folytat, amelyre azután a valóság esetleg rácsafol. Ez kétségbe ejti, önmagát vádolja a kudarc miatt, vagy mások szemében válik a fellépése hiteltelenné. Anh-Quan Nguyen szerint a zöldek tevékenységük hatástalanságát gyakran a sikeresre mosdatás igyekezetével próbálják ellensúlyozni (success-washing, a greenwashing analógiájára).

A pesszimista ezzel szemben Albert Camus-re hivatkozhat, aki szerint a pesszimizmus erkölcsi erőt ad a kilátástalan küzdelemhez – pontosabban egy olyan küzdelemhez, amelyet igazunk tudatában, a siker vagy balsiker kilátásától függetlenül vívunk. Mindig van értelme fellázadni a világ képtelenségei ellen a szabadság nevében: a nihilizmus csábításának ez a biztos ellenszere. A két-

ségeesett elszántság, írja, hogy mentsük, ami még menthető (mert mindig van mit megmenteni) hitelesebb alap a remény számára, mint a hamis optimizmus. Az erénynek elkötelezett cselekvés nem igényli, hogy higgyünk is a sikerben, a vereség nem ér felkészületlenül, és nem teszi kétségessé eljárásunk értelmét. A pesszimizmus Anh-Quan Nguyen szerint a bátrak és szabadok erénye: a reménytelen pesszimista úgy törekszik a változtatásra, hogy lemond a bizonyosságról, és nem vár semmi más eredményt erőfeszítéseitől, mint annak tudatát, hogy megtette, amit kötelességének érez. Klasszikus sztoikus álláspont, melynek felélevenítése roppant időszerű napjainkban, amikor a klímapeszimizmus és az apokaliptikus hang túlsúlyra jut az ügyük sikerében bízó környezetvédők egykori naiv optimizmusával szemben.

Az ökoszisztémák és éghajlati rendszerek összeomlása az utolsó fél évszázadban felgyorsult: ez azonban emberi léptékkel mérve továbbra is igen lassú folyamat, nem is hasonlítható egy háborús konfliktus elmergesedése vagy egy tőzsdekrach időrendjéhez. A társadalmi válaszreakciók sebessége ellenben éppen ellenkezőleg, határozottan lelassult. Az ökológiai rendszerváltás sürgető igénye besorolt a többi politikai „ügy” közé, és ott szükségképpen alulmaradt más, bárki számára nyilvánvaló, azonnali hatású, a választópolgárok életét közvetlenül befolyásoló ügyekkel szemben. Ahogy szaporodnak a válság jelei, egyre több szó esik róluk a médiában, ez már önmagában is megnyugtató. A forrófejű fiatalokat és a zöldeket józan önmérsékletre intik, figyelmeztetik őket a gazdasági, politikai s ki tudja még miféle realitásokra, így azután a legégetőbb intézkedéseket is sikerül elodázní. A gazdag országok lakóinak az az egy százaléka, az emberiségnek az az egy ezreléke, akik anyagi helyzetüknél, tudásuknál, politikai befolyásuknál fogva tényleg némi hatással lehetnének az események menetére, nem hagyják magukat zavartatni a civilizáció áldásainak élvezetében. Kertvárosi házaik körül minden csupa zöld, életkilátásaik kitűnőek, és szilárdan hisznek abban, hogy a jövő kockázataira fantasztikus új találmányok jelentik a megoldást. Miért kockáztatnák mindezt megfoghatatlan, távoli veszedelmekről szóló híradások kedvéért? A többiek pedig az ő életformájukra vágnak, egyenesen megkövetelik maguknak a szennyezés szabadságát, a pazarlás egyenlőségét, az ember elidegeníthetetlen jogát az önpusztításhoz. Talán akkor is ezt akarnák, ha nem a Google energiazabáló keresőmotorja, ha nem az üzleti és politikai marketing programozná vágyaikat és gondolataikat.

Az identitás hatalmáról szóló művében Manuel Castells háromféle idődimenziót különböztet meg, amelyek egyszerre vannak jelen az életünkben.²³ Mindennapjainkat továbbra is az órával mért idő szabályozza. Óráink ideje egyenletesen ketyeg: azt jutalmazza, aki egységnyi idő alatt többet termel, gyorsabb ütemben alakítja át a természet forrásait hulladékká, és egyre távolibb célpontokra egyre gyorsabban juttat el bármit: árut, utasokat, robbanótöltetet.

Körülöttünk és általunk eközben földtörténeti léptékű változások zajlanak. Évmilliók evolúciós teljesítménye tűnik el örökre a föld színéről, és a Homo sapiens megjelenése óta nem tapasztalt klimatikus viszonyok vannak kialakulóban. A történelem ideje találkozik az evolúció idejével: ebben a kozmikus idődimenzióban a bolygó jövőjéért viselt felelősség tudata azonnali cselekvésre ösztönözne – az előbbiekkal épp ellenkező irányban.

Ez a kínzó ellentmondás azonban feloldódik a totális egyidejűségben, az elektronikus tömegkommunikáció teremtette virtuális valóság idejében, ahol ko-

runk embere „ténylegesen” tartózkodik. Itt minden időrend viszonylagos, nincsenek visszafordíthatatlan változások: bármikor bármi elérhető, minden egyszerre történik, tetszés szerint.

Castells valószínűleg nem számolt az egyszerre háromféleképpen múltó idő hatásával az ember személyes időtapasztalatára. Itt mintha egy negyedik időhorizont is megjelenne, és ólomsúllyal nehezedne ránk. Remélem, ismerős: a bémító tehetetlenség lelassult ideje, a mozdulatok csigatempója. A közelgő veszedelem torkában tétlenül telt percek örökkévalósága. A szó, amit képtelenek vagyunk kimondani. A kiáltás, amit ha meghallanának.

Rémálom-idő. Lesz-e még belőle ébredésünk?

■ JEGYZETEK

1. Daniel Hausknot: *The Environmental State and the Glass Ceiling of Transformation*. Environmental Politics 29. 1. 2020.
2. Ingolfur Blühdorn: *The Legitimation Crisis of Democracy*. Environmental Politics 19. 1. 2020. 16.
3. The Dark Mountain Manifesto: <https://dark-mountain.net/about/manifesto>.
4. Jem Bendell – Ruppert Read: *Mélyalkalmazkodás*. L'Harmattan, Bp., 2018.
5. Jem Bendell: *Összetörve*. L'Harmattan, Bp., 2024.
6. Uo. 351.
7. Uo. 348.
8. Uo. 338–339.
9. Uo. 367.
10. Pablo Servigne – Raphael Stevens: *How Everything Can Collapse: a Manual for Our Times*. Polity Press, Cambridge, 2020.
11. Joe Davidson: *Two Cheers for Collapse? On the Uses and Abuses of Societal Collapse Thesis for Imagining Anthropocene Futures*. Environmental Politics 32. 6. 2023.
12. Jonathan Neale: *Social Collapse and Climate Breakdown*. The Ecologist, 8 May 2019.
13. Erik Swyngedouw: *Post-Political Populism and the Spectre of Climate Change*. Theory, Culture & Society 27. 2–3. 2010.
14. Suvi Alt: *Environmental Apocalypse and Space: the Lost Dimension of the Evolution of the World*. Environmental Politics 32. 5. 2023.
15. Anne Löwenhaupt Tsing: *The Mushroom at the End of the World: On the Possibility of Life in Capitalist Ruins*. Environment and Society 7. 1. 2015. 22.
16. Samuel Scheffler: *Why Worry About Future Generations?* The University of Oxford Press, Oxford, 2018.
17. Hans Jonas: *The Imperative of Responsibility*. The University of Chicago Press, Chicago, 1984. 139.
18. Lányi András: *Oidipusz avagy a Természetes Ember*. Liget Műhely, Bp., 2015. 76.
19. Hans Jonas: *Az emberi cselekvés megváltozott természete*. In: Lányi András – Jávor Benedek (szerk.): *Környezet és etika*. L'Harmattan, Bp., 2005. 36.
20. Hans Jonas: *The Imperative of Responsibility*. The University of Chicago Press, Chicago, 1984. 92.
21. Jost de Moor: *Postapocalyptic Narratives*. Environmental Politics 31. 6. 2022.
22. Anh-Quan Nguyen: *Pessimism for Climate Activists*. Ethics & the Environment 29. 1. 2024.
23. Manuel Castells: *Az identitás hatalma*. Gondolat – Infonia, Bp., 2006. 229–231.